

## УКРАЇНСЬКО-КУБАНСЬКИЙ ПІСЕННИЙ ЕПОС І КОЗАЦЬКА РЕФЛЕКСІВНА ЛІРИКА

### I. Історичні пісні

#### I.1. Історія кубанського козацтва

25 серпня 1792 р. – історична дата, коли 3247 колишніх запорозьких професійних козаків-воєвків прибули по Чорному морю від Очаківського лиману до берегів Таманського півострову у складі ескадри, що включала козацьку флотилію із 50 канонерських човнів і однієї яхти під командуванням військового полковника Савви Білого, флагманську бригадирину „Благовешеньє” з капітан-бригадиром П. Пустошкіним та 11 транспортних суден, де знаходилася частина козацького війська і важка зброя<sup>1</sup>. Так почалася практична реалізація російського урядового плану щодо воєнно-козацької та народної колонізації Правобережної Кубані і виникло нове, в межах Російської імперії, мілітаризоване утворення – Кубанське козацьке військо (ККВ). Якою же є „етнічна” історія землі, що з появою на ній запорозько-чорноморських козаків почала називатися Чорноморією?

Численні археологічні, етнографічні, історичні, мистецтвознавчі та літературні джерела вказують на те, що кубанські землі від періоду формування у першому тисячолітті до н. е. аборигенного населення пізнавали часи перебування і навали чисельних племен-кочівників і завойовників (X ст. до н. е.–IV ст. н. е., XIII ст.), еллінізації (VI ст. до н. е.–IV ст. н. е.), сарматизації (IV ст. до н. е.–середина IV ст. н. е.), навали агресивних кочівників, а пізніше – проникнення тюркських та іраномовних кочових і напівкочових племен (IV–VII ст. н. е.), половців-кипчаків (XI ст.), татаро-монголів (від XIII ст.) тощо. Зазнали ці землі і періоди існування державних, колоніальних та військових утворень – Боспорського царства (480 р. до н. е.–370-ті рр. н. е.), Хазарського каганату (кінець VII ст. н. е.–965 р.), Тмутараканського (у складі Київської Русі) князівства (965–1127 рр.), генуезьких колоній-поселень (60-ті рр. XIII–кінець XV ст.), турецької колонізації (1479–1774 рр.).

З трагічною для історії України датою – 1775 рік, – пов’язаною з остаточним зруйнуванням Запорозької Січі „через відсутність катерининських вельмож, за наказом Катерини і за прихилом Потьомкіна-Таєрійського”<sup>2</sup>, не була знищена сама ідея козацтва, за якою стояла вся Україна. За слушною „підказкою” Потьомкіна, який стрімко узяв на себе місію „відновлення козацтва”<sup>3</sup>, ту частину запорожців, що не

<sup>1</sup> Енциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 г. Автор идеи словника, сост. науч. ред. рук. коллектива Б. А. Трёхобратов. Краснодар: ЗДВИ, 1997. С. 332; Щербина Ф. А. История кубанского казачьего войска. История края. Екатеринбург: Тип. Куб. обл. Правлениа, 1910. Т. 1. – Репринт. воспроизведение. Краснодар: Сов. Кубань, 1992. С. 511.

<sup>2</sup> Вказана праця Щербина Ф. А. С. 466.

<sup>3</sup> Там само, с. 474.

встигла (або не змогла) утекти до Туреччини, Росія використала як добро організовану військову силу у черговій переможній війні 1787–1791 рр. з Османською імперією. За перемоги на Чорному морі у 1788 р. „вірні“ запорожці, яким була дана офіційна назва Чорноморського козацького війська (ЧКВ), врядали до Петербурга делегацію з метою подання Катерині II прохання на отримання грамоти щодо переселення чорноморців на землі півострова Тамань та його „околиць“.

На той час Тамань була практично перетворена на пустку. Адже, згідно з указом імператриці від 8 квітня 1783 р. щодо приднання півострова до Росії, уся територія Правобережної Кубані була насильницьки звільнена регулярними військами на чолі з Олександром Суворовим (1729/30–1800) від кочових племен ногайських татар. Під час „примушування до миру“ загинуло понад сім тисяч антиросійських ногайців-повстанців, інша частина виселена на Урал, а хтось під вогнем і мечами зміг відступити в Закубання, яке перебувало під протекцією турецького султана.

Українська козацька делегація, очолювана першим помічником кошового отамана на посаді військового судді ЧКВ Антоном Головатим (1732–1797), успішно виконала дипломатичну місію і, після подолання бюрократичних перешкод царського двору, 30 червня 1792 р., отримала височайшу *Жалувану грамоту*, що майже без змін складалась із підготовленого Головатим тексту. У підписаній „*Єя імператорської величності рукою*“ є такий важливий фрагмент: „... Ми... желая воздать заслугам Войска Черноморского... всемілостивейше пожаловати оному в вечное владение (виділено мною – Н. С.-Я.) состоящий в области Таврической остров Фанагорию со есей землей, лежащей на правой стороне Кубани, от устья ея к Усть-Лабинскому реду, так чтобы с одной стороны река Кубань, а с другой же Азовское море до Ейского городка служили границей войсковой земли... Войску Черноморскому предлежит бдение и стража пограничная от набегов народов закубанских...“<sup>4</sup>. Проте російський уряд, переселяючи на Кубань чорноморських (запорозьких) козаків, а пізніше українських безземельних селян із Слобідських українських губерній, мав на меті не лише охорону південних кордонів від „набегов народов закубанских“ і обживання пустельних степових земель, а й проведення завойовницької політики проти західних адигів-черкесів. Запорожці ж, як вважає кубанський дослідник о. Сергій (Овчинников), переселяючись на Таманську територію кубанської Чорноморії, готували себе до втілення ідеї мирного досягнення порозуміння з волелюбними кавказькими горцями й створення на обітованій землі шасливої і справедливої напівострівної держави. Головними святошами, які стояли біля джерел благоустрою козаків на кубанській землі, були шанована на Запорозькій Січі церква Святої Покрови і церковнослов'янська книга, що ідентифікувалася з образом всесвіту<sup>5</sup>.

Суворо і недобре зустрів Кубанський край „синів-малоросів“. Майже 15% з числа перших переселенців загинуло, не витримавши нових умов життя і труднощів прикордонної охорони земель від закубанських кавказьких племен – ватухайців, шапсутів, абадзехів, бжедухів, теміргойців, бесленівців, убихів та ін. Широкополі, гарячі й позаболочувані степи, прорізані сотнями життєдайних річок, покриті курга-

<sup>4</sup> Энциклопедический словарь по истории Кубани: С древнейших времён до октября 1917 г. С. 525–526.

<sup>5</sup> Овчинников С., протоиерей. Церковнославянская книга как образ мироздания у истоков казачьего благоустройства на кубанской земле. *Казачьи вести*. Краснодар, 1992. № 29 (32).

нами-могильниками, зруйнованими валами й городищами – пам'ятками давніх і різних культур, – ніби проковтнули новоприбулих людей, які почали енергійно їх засвоювати. У перші роки чорноморці побудували місто Катеринодар (нинішній Краснодар) і 40 куренів, яким, окрім двох, дали назви колишніх запорозьких. З літа 1794 р. почалося планове заселення верхньокубанської території донськими (лінійними) козаками. Для поповнення чорноморських і донських військових сил російський уряд до 1866 р. організував чотири переселення військового і сільського (із сім'ями) населення із Харківської, Полтавської, Чернігівської та Воронізької губерній, поставивши за мету остаточне знищення козацтва як носія національно-визвольних і демократичних ідей. Біля 50 років козацьке військо на Кубані існувало за схемою традиційного запорозького самоврядування. Але від 1840-х рр. почався наступ на запорозькі традиції: утвердження адміністративного чиновницького вищого апарату, перетворення куреня на станицю, включення кубанських земель до складу Таврійської губернії, насильницьке переселення частини чорноморських сімей на завойовані землі Закубаня. У 1860 р. козаків-чорноморців поєднали з лінійними донськими козаками, утворивши кубанське козацьке військо (ККВ), яке проіснувало до 1920 р.

Участь клькох поколінь запорозько-чорноморсько-кубанських козаків у 70-річній Кавказькій війні (1794–1864) *„во славу непобедимого русского оружия“* цілком перекреслила ідею досягнення мирного порозуміння із закубанськими кавказькими народностями і побудови своєї вільної держави. В період 1802–1829 рр. дії козацтва, що офіційним урядовим дозволом були спрямовані на здійснення наступальних каральних *„депресарій“* через його вторгнення на територію закубанців і перетворення їхніх аулів на *„випалені землі“*, можна з великою натяжкою назвати протидіями у відповідь на порушення горцями російських кордонів. Під час же другого етапу війни, 1830–1864 рр., пов'язаного з національно-визвольним рухом мешканців Північно-Західного Кавказу (переважно абадзехів, натухаївців, шалсугів та убихів) проти загарбницьких дій на їхній території російського військово-адміністративного апарату, участь козацтва у воєнних діях – це виконання розробленого ще Катериною II плану *„лідкорення Кавказу“*, скерованого на знищення непокірливих народностей на шляху просування через їхні споконвічні землі імперських військ на Закавказзя з метою остаточного його включення до складу Росії. Отож, період 1792–1864 рр. в життєдіяльності запорозько-чорноморсько-кубанського козацтва був водночас і господарсько-формотворчим, і мілітарним. Упродовж цих років ЧКВ-ККВ брало участь як провідна військова сила, по-перше, у широкомасштабній Кавказькій війні, спрямованій на загарбання гірської території, економічне й політичне поневолення її етносів, а по-друге, у колонізації *„лажажування“* кубанських степових і відвойованих закубанських земель, що мала характер творення нових форм господарсько-економічного, сімейно-громадського та культурного життя. У цей період етнічна культура українців Кубані набула значення корінного, первинного національного субстрату, коли усі етнокультурні явища – і реліктові (наприклад, мудрість предків, прабатьківські закони, елементи дохристиянського світогляду), і діяхронні (рідна мова, народна культура – ужиткова, словесна й музична), і синхронні – складались у великий культурний фонд, який був визначальним у системі інтеграційних зв'язків з метропольною Україною та іноетнічною Росією.

Роки від 1864 (рік закінчення Кавказької війни) до 1905 – період мирного розвитку краю, позначеного швидким зростанням населення (головне за рахунок „іногороднього” і „різномітного”), розбудовою господарства капіталістичного типу, організацією життя за принципом станової диференціації. Саме у ці роки почала посилюватися дія регіонального чинника, що спричинило руйнування давнішого українського самоусвідомлення і поглибило кризу самоідентифікації, яка триває, дедалі поглиблюючись, вже друге століття.

Період соціального лихоліття 1905–1920 років був наповнений драматичними подіями революцій, Першої світової війни, жорстокої боротьби під час громадянської війни на Кубані, антикозацького більшовицького терору.

У радянський період 1920–1991 років було вчинено геноцид щодо козацького населення та інтелігенції, провадилася деукраїнізація людності, а в післявоєнні десятиліття – демографічна політика, спрямована на перемішування етносів. Утиск на запорозько-чорноморсько-кубанське козацтво, посилений в середині XIX ст., переріс у жорстокий, організований і цілеспрямований процес розкозачування і розкуркулювання, який почався в період встановлення і закріплення радянської влади на Кубані. Процигуємо фрагменти із статті краснодарського журналіста О. Берлізова, який, на жаль, став жертвою сучасних трагічних подій у Придністров'ї: *„Геноцид козацтва отримав страхітливого акценту, повністю несумісного з будь-яким класовим підходом: іногородні... нацькувалися на козацтво... Козацтво станиці Кавказької стало першим об'єктом... гасла: „Казачество надо уничтожить поголовно!”... Розкозачування було найкращим засобом розпалити громадянську війну не на класовій, а на міжстановій основі, що дозволило включити в орбіту озброєної боротьби найтемніші, політично неосвічені верстви населення (аж до кримінальних елементів включно)... З цього погляду Кубань може вважатися дослідним полем розкозачування”<sup>4</sup>. Репресивний фактор – розстріли, виселення до Сибіру, ув'язнення в тюрмах, голодомор – довів до того, що освіта стала одним із головних засобів утвердження більшовицької ідеології. Під гаслом „Українізація – это контрреволюция”<sup>5</sup> в кубанських станицях українські школи (а їх на 1 січня 1927 р. нараховувалось 214, а всього по Північному Кавказу – 746) поспішно переводилися на російські<sup>6</sup>. Як писав дослідник історії Кубані Д. Бліий, в 1929–1933 рр. українському населенню краю „був нанесений тяжкий удар – найкращі господарі вмерли від голоду на найродючіших землях в країні або були виселені на Північ, найбільші непокірливі загинули в нерівній повстанській боротьбі, свідомі носії національної культури – вчителі, письменники, вчені, митці – опинилися в еміграції або загинули від кривавих репресій. Все це було спрямовано на те, щоб зламати в кубанцях дух гордої незалежності, перетворити запорозьких нащадків на слухняних виконавців кремлівських указівок”<sup>7</sup>. Події Другої світової війни знов поділили українців*

<sup>4</sup> Берлізов А. «Казачество надо уничтожать поголовно!...». *Кубанские клановые ведомости*. Краснодар, 1990. 29 ноября.

<sup>5</sup> Інформація від жительки станиці Каневська, народної співачки Стойчєвої (Пєргун) Клавдії Іванівни, 1921 р. н.

<sup>6</sup> Шафран П. За десятки літ *Новым успехам*, 1927, № 2, С. 10; За українізацію радянську: Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі. Москва, Ростов н/Д, 1931.

<sup>7</sup> Бліий Д. *Малиновий клин*. Київ: Товариство „Україна”, 1994. С. 105.

Кубані на тих, хто воював проти фашистів, і тих, хто, повіривши у відродження козацтва, формував загони, які співпрацювали з окупантами в надії на звільнення спільними зусиллями кубанської території від комуністичного режиму<sup>10</sup>.

Під час серпневої 1993 року фольклористичної експедиції ми познайомилися в селищі Рогівська Тимашівського району з місцевим поетом, учасником війни Семеном Івановичем Колегаєвим (1920 р. н.), який роки 1946–1956 перебував у концтаборах Калініні. Стримано й натхненно немолода вже людина розповіла мовою поезії, записаної колись на табірній мишковині, про страхіття пережитого. Наведемо деякі фрагменти.

I

*Всё, что было, того не скроешь  
В глубине беспокойной души.  
И, бывает, нередко вспомнишь  
Лазерь смерти в калымской стужи.  
Шторм, корабль, Охотское море,  
В трямах люд – безнадёжный исход.  
И плывёт народное горе  
В Магаданский заснеженный порт.  
Длинным ломом, киркой да лопатой  
Добывали руду кое-как.  
И за труд изумительный плата –  
Пайка хлеба, баланды черпак.*

II

*Наша память распята,  
А душа в кандалах.  
Всё убито, что свято,  
И вокруг – только страх.  
Пальцы сжаты, как зубы,  
Стеклянеют глаза.  
Посиневшие губы  
Что-то шепчут, дрожа.  
Ночь волчицею воет  
В морозию высь.  
Грубый голос конвоя:  
«Подтянись, подтянись!»*

У 1989–1992 роках почалося відродження на власній території кубанського козацтва, національно дезорієнтованого, зі значною втратою складників української ментальності. Поштовхом для відродження стало створення у вересні 1989 р. групою краснодарських козаків-інтелігентів Клубу з вивчення козацької історії та культури. Через рік у Краснодарському краї нараховувалося близько 40 активно діючих козаць-

*Били патками, рвали собаки,  
В шур бросали с крутой высоты.  
На бушлатах печатали знаки,  
Молодых вводили в кусты.  
Уводили в распадок ночами  
Обречённых на вечный покой.  
Где-то выстрелы сухо звучали,  
Эхом стоны неслись над тайгой.  
Земли гибли – рабсила в упадке.  
«Государству даёшь металл!»  
И чека с присущей хваткой  
Сотни тысяч рабов поставлял.*

III

*Ни памятника, ни обелиска,  
Ни камня, ни креста.  
Далеко или близко  
Те тайные места?  
В лесу ли, на поляне  
Иль там, на пустыре, –  
Последнее дыханье  
Убитых на заре.  
Скрывали, убивая,  
И жертвы, и террор.  
Молчит земля сырая.  
Вам, палачам, – позор!*

<sup>10</sup> Детальніше див.: Лешков А. Под калымным знаменем. *Кубанец*. Нью-Джерси, 1992. № 1; Хоффман Й. История власовской армии. Париж, 1990. Толстой Н. Жертвы Ялты. Париж, 1988.